

ВПЛИВ НЕПАРАБОЛІЧНОСТІ ЗАКОНУ ДИСПЕРСІЇ НА ХАРАКТЕРИСТИКИ КРИСТАЛІВ ЗІ СТРУКТУРОЮ ВЮРЦИТУ

П. М. Горлей¹, О. О. Галочкіна¹, П. П. Горлей^{1,4}, Ю. В. Воробйов², Х. Гонзалез-Ернандез³

¹Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича,
вул. Коцюбинського, 2, 58012, Чернівці, Україна

² Керетарське відділення наукового центру "СИНВЕСТАВ", Норпоніенте 2000, 76230, Керетаро, Мексика

³Науковий центр "СІМАВ", проспект Мігеля Сервантеса 120, Індустріальний район Чічуачуа, 31109, Чічуачуа,
Мексика

⁴Центр фізики фундаментальних взаємодій, Вищий технічний інститут,
просп. Ровіско Піас, 1049-001, Лісабон, Португалія
(Отримано 13 березня 2008 р.)

У статті наведено результати впливу лінійного за $\mathbf{k}$ доданком у законі дисперсії енергії носіїв $E(\mathbf{k})$ на величину й характер температурних залежностей концентрацій і рухливостей дірок трьох валентних зон кристалів зі структурою вюрциту. При розрахунках використовували наближення невиродженої статистики газу носіїв і часу релаксації та враховували одночасне розсіювання дірок на акустичних й оптичних коливаннях кристалічної ґратки. За модельну вибрано напівпровідникову сполуку p -CdSe, для якої достовірно встановлено параметри енергетичної структури в околі екстремумів валентних зон. Порівняння результатів розрахунків із наявними експериментальними даними, засвідчило, що нижня спін-відщеплена зона Γ_7^+ у температурному інтервалі $300\text{ K} < T < 400\text{ K}$ практично не впливає на величини сумарних концентрацій і рухливостей дірок у p -CdSe, тоді як внесок непараболічності $E(\mathbf{k})$ зони Γ_7^- у ці величини є помітним і зростає з підвищенням температури від 20 до 30 відсотків.

Ключові слова: кристалічна структура вюрциту, непараболічність закону дисперсії енергії носіїв, селенід кадмію, концентрація та рухливість дірок

PACS number(s): 71.20.Nr, 71.55.Gs

ВСТУП

Напівпровідникові сполуки зі структурою вюрциту (наприклад, CdSe, CdS, ZnO) сьогодні широко використовують як активні елементи різноманітних оптико-акустoeлектронних приладів (див., напр., [1, 2]). Особливістю цих матеріалів є досить складна енергетична структура в центрі зони Бріллюена, яка описується анізотропними непараболічними законами дисперсії енергій $E(\mathbf{k})$ електронів і дірок [3, 4]. Природно, що непараболічність $E(\mathbf{k})$ повинна впливати на величини та вигляд залежностей різних характеристик зазначених напівпровідникових матеріалів від зовнішніх чинників. У переважній більшості праць, присвячених розвитку теорії кінетичних ефектів в анізотропних напівпровідниках зі структурою вюрциту, прийнято, що закон дисперсії $E(\mathbf{k})$ є параболічним, а симетрія потенціалу дефекту, на якому відбувається їх розсіювання, відповідає симетрії кристалічної ґратки. Зокрема в роботі [5] докладно вивчено вплив анізотропії потенціалу центрів розсіювання на величину та анізотропію кінетичних коефіцієнтів (у тім числі електропровідності та термоерс) у кристалах типу CdSe та CdS. Такий підхід цілком закономірний, оскільки на ту пору не було відомо величин параметрів, які визначають непараболічність $E(\mathbf{k})$ у кристалах зі структурою вюрциту. У недавніх публікаціях [6–7] достовірно встановлено числові значення коефіцієнтів, які характеризують лінійне за $\mathbf{k}$ відхилення в залежності $E(\mathbf{k})$ для кристалів CdSe, CdS та ZnO обох типів провідності, що дає змогу розрахувати вне-

сок від непараболічності $E(\mathbf{k})$ у величини кінетичних коефіцієнтів цих матеріалів і так узагальнити існуючі уявлення про вплив анізотропії та непараболічності закону дисперсії енергії носіїв і симетрії кристалічної ґратки та механізмів розсіювання на значення параметрів анізотропних кристалів. Ця стаття присвячена дослідженню ступеня впливу непараболічності й анізотропії $E(\mathbf{k})$ на величину та характер температурних залежностей концентрацій і рухливостей дірок трьох валентних зон p -CdSe за умови, коли справедливе наближення часу релаксації, а домінуючими механізмами розсіювання носіїв є акустичні й оптичні фонони.

ТЕОРІЯ

Розглянемо напівпровідник з енергетичною зонною структурою вюрциту, яка в центрі зони Бріллюена має вигляд, зображений на рис. 1 (на прикладі сполуки p -CdSe). При цьому верхня валентна зона Γ_9 описується анізотропним параболічним законом дисперсії

$$E_{\Gamma_9}(\mathbf{k}) = E_0^A + \frac{\hbar^2}{2} \left(\frac{k_{\perp}^2}{m_{\perp}^A} + \frac{k_{\parallel}^2}{m_{\parallel}^A} \right) \quad (1)$$

з ефективними масами $m_{\perp, \parallel}^A$. Символи $\parallel$ і $\perp$ в (1) позначають поздовжню й поперечну компоненти хвильового вектора ($k_{\parallel} = k_z$ та $k_{\perp} = (k_x^2 + k_y^2)^{1/2}$) стосовно високосиметричної вісі кристала, а верхні індекси вказують на відповідну валентну підзону, зокрема: А – Γ_9 , В – Γ_7^- і С – Γ_7^+ . Для валентних зон $\Gamma_7^{\pm}$ при

врахуванні спін-орбітальної взаємодії закон дисперсії енергії носіїв має вигляд [3, 4]:

$$E_{\Gamma_{\mp}}(\mathbf{k}) = E_0^{B,C} + \frac{\hbar^2}{2m_{\perp}^{B,C}} \left(k_{\perp} \mp m_{\perp}^{B,C} C_{B,C} / \hbar^2 \right)^2 + \frac{\hbar^2 k_z^2}{2m_{\parallel}^{B,C}}, \quad (2)$$

де коефіцієнти $C_{B,C}$ характеризують ступінь відхилення $E(\mathbf{k})$ від параболічного закону дисперсії й залежать від матеріалу напівпровідника та типу валентної зони [6,7]. У формулах (1) і (2) величини $E_0^{A,B,C}$ представляють енергетичні положення екстремумів відповідних зон.

Густини станів $g(E)$, що відповідають законам дисперсії (1) та (2), описуємо такими виразами:

$$g_{\Gamma_9}(E) = 4\pi \left(\frac{2m_p^A}{\hbar^2} \right)^{\frac{3}{2}} \sqrt{E}$$

$$g_{\Gamma_7^-}(E) = \begin{cases} 0, & E < E_0^B \\ \frac{\sqrt{2(m_p^B)^3 E_0^B}}{\pi^2 \hbar^3} \pi, & E_0^B \leq E \leq E_0^B + E_0^B \\ \frac{\sqrt{2(m_p^B)^3 E_0^B}}{\pi^2 \hbar^3} \left(\pi + \sqrt{\frac{E-E_0^B}{E_0^B}} - 1 - \frac{1}{2} \arccos \left(\frac{2E_0^B}{E-E_0^B} - 1 \right) \right), & E \geq E_0^B + E_0^B \end{cases} \quad (3)$$

$$g_{\Gamma_7^+}(E) = \begin{cases} 0, & E \leq E_0^C \\ \frac{\sqrt{2(m_p^C)^3 (E-E_0^C)}}{\pi^2 \hbar^3} \left(1 - \sqrt{\frac{E_0^C}{E-E_0^C}} \arcsin \left(\frac{E-E_0^C}{E-E_0^C+E_0^C} \right) \right), & E > E_0^C \end{cases}$$

де $m_p^{A,B,C} = \sqrt[3]{(m_{\perp}^{A,B,C})^2 m_{\parallel}^{A,B,C}}$, $E_{B,C}^0 = m_{\perp}^{B,C} \cdot C_{B,C}^2 / (2\hbar^2)$, а всі інші позначення є загальноприйнятими.

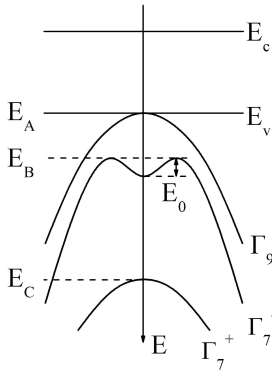

Рис. 1. Енергетична зонна структура для p -CdSe. Зміст позначень наведено в тексті.

Складні енергетичні залежності для густин станів $g_{\Gamma_{\mp}}(E)$ не дають змоги стандартно [8] знайти аналітичні вирази для концентрацій дірок у відповідних валентних підзонах для високих температур, коли виправдані є наближення невиродженої статистики носіїв газу. Тому загальну концентрацію дірок

$$p_{\Sigma} = \sum_{i=\Gamma_9, \Gamma_7^-, \Gamma_7^+} p_i \quad (4)$$

ми визначали на основі розв'язку чисельними методами рівняння електронейтральності, яке враховувало наявність однократно йонізованого акцепторного рівня із загальною концентрацією центрів N_a :

$$p_{\Sigma} + p_a = N_a, \quad (5)$$

де p_a — концентрація дірок на цьому рівні. Вирази для p_i ($i = \Gamma_9, \Gamma_7^-, \Gamma_7^+$) у (4) при відомих густинах станів (3) та для p_a (з фактором виродження $g = 2$) вибирали згідно з [8].

Використовуючи (1)–(3) та класичні формули для ij -ої компоненти тензора електропровідності в окремій долині в наближенні часу релаксації [9]:

$$\sigma_{ij} = \frac{2e^2}{(2\pi)^3} \int \tau_{ij}^{rj}(E) \nu_i \nu_j \left(-\frac{\partial f_0}{\partial E} \right) d^3\mathbf{k}, \quad (6)$$

де $f_0(E, \mu, T)$ — рівноважна функція розподілу Фермі-Дірака, $\nu_i = \frac{1}{\hbar} \frac{\partial E}{\partial k_i}$ і $\tau_{ij}^{rj}(E)$ — відповідно, i -та компонента дрейфової швидкості носіїв і ij -та компонента тензора часу релаксації (для r_j -го механізму розсіювання), ми отримали аналітичні вирази для компонент тензора електропровідності σ_i ($i = \perp, \parallel$) кристалів зі структурою вюрциту, які мають досить громіздкий вигляд і тому їх тут не наводимо. Компоненти сумарної електропровідності дірок p -CdSe знаходили сумуванням виразів σ_i по всіх валентних підзонах:

$$\sigma_{\Sigma} = \sum_{i=\Gamma_9, \Gamma_7^-, \Gamma_7^+} \sigma_i. \quad (7)$$

При цьому приймалося, що залежність часу релаксації від енергії має вигляд [9]:

$$\tau_i^j(E) = \tau_i^{0j} \left(\frac{E}{k_0 T} \right)^{r_j}, \quad (8)$$

де коефіцієнт τ_i^{0j} залежить від параметрів матеріалу, температури або/та концентрації дефектів, а значення показника r_j визначаються видом домінуючого механізму розсіювання носіїв: $r_a = -1/2$ відповідає їх розсіюванню на акустичних фонах, а $r_o = 1/2$ — на оптичних коливаннях кристалічної ґратки для температур, які значно перевищують температуру Дебая ($T \gg \Theta_D$). Температурні залежності компонент тензора дрейфової рухливості дірок у кожній з Γ_9 і $\Gamma_7^\mp$ підзон розраховували за відомими концентраціями дірок та величинами компонент тензора електропровідності з використанням виразу [9]:

$$\mu_i(\Gamma_9, \Gamma_7^\mp) = \sigma_i / (e \cdot p_{\Gamma_9, \Gamma_7^\mp}). \quad (9)$$

Сумарний обернений час релаксації з урахуванням одночасного розсіювання дірок на акустичних і оптичних коливаннях кристалічної ґратки в межах однієї ізоенергетичної долини знаходили додаванням обернених часів релаксації для окремих механізмів розсіювання [9].

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

Одержані аналітичні вирази дають змогу для невідомої статистики носіїв досліджувати залежності сумарних концентрацій і рухливостей дірок у кристалах зі структурою вюрциту від температури та концентрації домішки. Числові значення параметрів дисперсійних співвідношень (1) та (2) для валентних зон модельного напівпровідника *p*-CdSe, взяті з [6,10], наведено в таблиці 1. Зауважимо, що оскільки для кристалів CdSe температура Дебая $\Theta_D = 181.7$ K [11], то використання наближення часу релаксації в інтервалі температур 300–400 K для проведення якісних оцінок щодо ступеня впливу непараболічності $E(\mathbf{k})$ на величини сумарних концентрацій та рухливості дірок у цьому матеріалі є цілком виправданим. Використання коректнішого при непружному розсіюванні носіїв на оптичних фонах варіаційного методу розв'язку кінетичного рівняння Больцмана при $T > 1.5\Theta_D$ уточнить числові значення дрейфової рухливості, але не змінить характеру її залежності від температури [12].

E_0^A	E_0^B	E_0^C	C_A	C_B	C_C	$\frac{m_\perp^A}{m_0}$	$\frac{m_\parallel^A}{m_0}$	$\frac{m_\perp^B}{m_0}$	$\frac{m_\parallel^B}{m_0}$	$\frac{m_\perp^C}{m_0}$	$\frac{m_\parallel^C}{m_0}$
0	26	429	0	230	114	0.44	1.17	0.72	0.38	0.64	0.52

Таблиця 1. Енергії $E_0^{A,B,C}$ (в меВ) [6], коефіцієнти лінійного спінового розщеплення $C_{A,B,C}$ (в меВÅ) [6] і ефективні маси дірок (в одиницях m_0) [12] для *p*-CdSe.

Порівняння результатів розрахунків температурної залежності сумарної концентрації дірок із дослідними даними [13–14] дало змогу на основі (5) з урахуванням енергії залягання акцепторного рівня $E_V + 0.67$ eВ [13], який спричинений вакансіями кадмію або його комплексами, з концентрацію акцепторів $N_a = 1.48 \cdot 10^{20} \text{ см}^{-3}$ визначити температурну залежність рівня Фермі і, таким чином, розрахувати внески

кожної з валентних підзон і їх зміни з температурою в загальну концентрацію носіїв. Зокрема встановлено, що нижня спін-відщеплена зона $\Gamma_7^\pm$ в температурному інтервалі $300 \text{ K} < T < 400 \text{ K}$ практично не впливає на величину сумарних концентрації та рухливості дірок у *p*-CdSe.

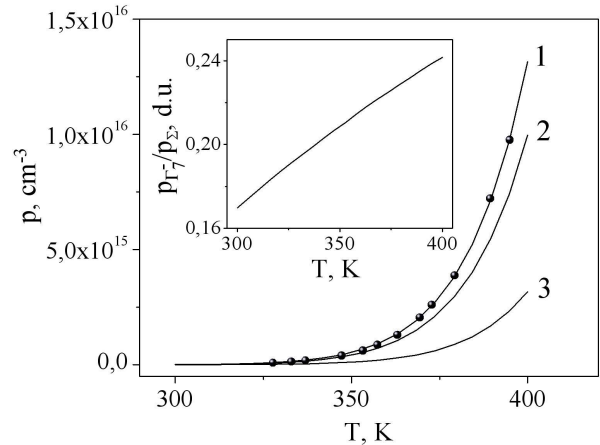

Рис. 2. Температурні залежності сумарної концентрації дірок у кристалі *p*-CdSe (кружечки — дослідні дані [14], крива 1 — результати розрахунків) та у верхніх валентних зонах (Γ_9 — крива 2, Γ_7^- — крива 3). На вставці — температурна залежність відношення концентрацій $p_{\Gamma_7^-} / p_\Sigma$.

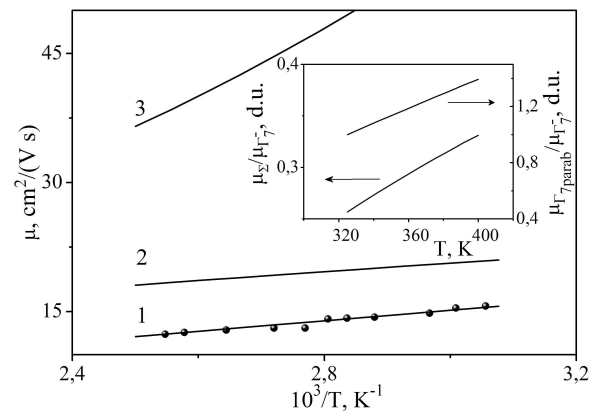

Рис. 3. Температурні залежності сумарної рухливості дірок у кристалі *p*-CdSe (кружечки — дослідні дані [14], крива 1 — результати розрахунків) та у верхніх валентних зонах (Γ_9 — крива 2, Γ_7^- — крива 3). На вставці — температурні залежності відношень рухливостей $\mu_\Sigma / \mu_{\Gamma_7^-}$ (крива 1) та $\mu_{\Gamma_7^{\text{parab}}} / \mu_{\Gamma_7^-}$ (крива 2).

Тому на рис. 2 зображено залежності від температури сумарної концентрації дірок (крива 1 — результати теоретичних розрахунків, кружечки — дослідні дані [14]), а також тільки для двох парціальних концентрацій дірок верхніх валентних зон (для Γ_9 — крива 2 і для Γ_7^- — крива 3). На вставці до цього рисунка наведено температурну залежність відношення концентрацій $p_{\Gamma_7^-} / p_\Sigma$, з якої видно, що при зроблених наближеннях і вибраних величинах параметрів матеріалу з підвищенням температури внесок концентрації підзони Γ_7^- у загальну концентрацію носіїв збільшується

від 17 відсотків при 300 К до 25 відсотків при 400 К. Аналогічно зростає внесок носіїв зони Γ_7^- у температурну залежність сумарної рухливості дірок від 20 до 30 відсотків при підвищенні температури від 300 до 400 К (вставка до рис. 3, крива 1). Характерно, що в зазначеному температурному інтервалі основним механізмом розсіювання дірок у зоні Γ_9 (рис. 3, крива 2) є полярні оптичні коливання кристалічної ґратки, для яких рухливість носіїв змінюється з температурою, як $\mu_{\text{opt}} \sim T^{-1}$, тоді як для зони Γ_7^- (рис. 3, крива 3), окрім оптичних фононів, суттєвим є також розсіювання носіїв на акустичних коливаннях ґратки з $\mu_{\text{ac}} \sim T^{-1.5}$ при параболічній залежності $E(\mathbf{k})$. Важливо, що в температурну залежність сумарної рухливості дірок (на рис. 3, кружечки — експериментальні дані [14], крива 1 — теоретичні результати) помітний внесок робить непараболічність енергетичного спектра дірок Γ_7^- -зони (вставка до рис. 3, крива 2), яка також зумовлює відхилення μ_{Σ} від залежності $\mu_{\Sigma} \sim T^{-1}$, що була б при параболічному законі $E(\mathbf{k})$ Γ_7^- -зони для домінуючого розсіювання носіїв на оптичних фонах.

ВИСНОВОК

У роботі з урахуванням непараболічності закону дисперсії дірок валентних зон $\Gamma_7^{\pm}$, характерних для кристалів зі структурою вюрциту, у наближенні не-виродженої статистики отримано аналітичні вирази, які в загальному випадку дають змогу розраховувати залежності концентрацій і дрейфових рухливостей носіїв при їх пружному розсіюванні на дефектах кристалічної ґратки від температури та концентрації домішки. Установлено, що для напівпровідника з параметрами *p*-CdSe нижня спин-відщеплена зона Γ_7^+ в температурному інтервалі 300 К < *T* < 400 К практично не впливає на величини сумарних концентрацій і рухливостей дірок, тоді як внесок зони Γ_7^- у ці величини є помітним і зростає з підвищенням температури від 20 до 30 відсотків. При цьому в зазначеному температурному інтервалі основним механізмом розсіювання дірок у зоні Γ_9 є полярні оптичні коливання кристалічної ґратки, а для зони Γ_7^- — як оптичні, так і акустичні фонони.

-
- [1] U. Ozgur *et al.*, J. Appl. Phys. **98**, 041301 (2005).
 [2] P. Y. Yu, M. Cardona, *Fundamentals of Semiconductors* (Springer, NY, 2005).
 [3] G. Dresselhaus, Phys. Rev. **100**, 580 (1955).
 [4] Е. И. Рашба, Физ. тверд. тела **1**, 407 (1959).
 [5] Л. П. Булат, дисерт. канд. фіз.-мат. наук, Чернівецький державний університет, Чернівці, (1973).
 [6] L. C. Lew Yan Voon, M. Willatzen, M. Cardona, Phys. Rev. B **53**, 10703 (1996).
 [7] M. Cardona, N. E. Christensen, G. Fasol, Phys. Rev. Lett. **56**, 2831 (1986).
 [8] J. Gonzalez-Hernandez, P. M. Gorley, P. P. Horley, O. M. Vartsabyuk, Yu. V. Vorobiev, Thin Solid Films **403**, 471 (2002).
 [9] С. В. Вонсовский, М. И. Кацнельсон, *Квантовая физика твердого состояния* (Мир, Москва, 1983).
 [10] P. P. Horley, V. V. Gorley, P. M. Gorley, J. Gonzalez-Hernandez, Yu. V. Vorobiev, Thin Solid Films **480–481**, 373 (2005).
 [11] B. Bonello, B. Fernandez, J. Phys. Chem. Solids **54**, 209 (1993).
 [12] П. Н. Горлей, В. А. Шендеровский, *Вариационный метод в кинетической теории* (Киев, Наукова думка, 1981).
 [13] R. Baubinas, Z. Januskevicius, A. Sakalas, J. Viscakas, Solid State Commun. **15**, 1731 (1974).
 [14] А. Сакалас, З. Якушкявичус, *Точечные дефекты в полупроводниковых соединениях* (Мокслас, Вильнюс, 1988).

INFLUENCE OF NON-PARABOLIC DISPERSION RELATION ON THE CHARACTERISTICS OF WURTZITE-STRUCTURE CRYSTALS

P. M. Gorley¹, O. O. Galochkina¹, P. P. Horley^{1,4}, Yu. V. Vorobiev², J. Gonzalez-Hernandez³

¹Chernivtsi National University, 2 Kotsyubynsky St., Chernivtsi, Ukraine, 58012

²CINVESTAV Unidad Queretaro, Libramiento Norponiente 2000, 76230, Queretaro, Mexico

³CIMAV, Miguel de Cervantes 120, Complejo Industrial Chihuahua, 31109, Chihuahua, Mexico

⁴CFIF, Instituto Superior Tecnico, Av. Rovisco Pais, 1049-001, Lisbon, Portugal

The paper reports the investigation results concerning the influence of $\mathbf{k}$ -linear term in dispersion relation $E(\mathbf{k})$ on the magnitude and temperature dependence of concentration and hole mobility for three valence bands of wurtzite-structure crystals. The calculations were performed for the non-degenerated carrier gas statistics under relaxation time approximation, also accounting for the simultaneous scattering of holes over the acoustic and optical oscillations of the crystalline lattice. *p*-CdSe was chosen as a model material due to its well-determined parameters of energy bands in the vicinity of the valence band extrema. A comparison of the calculated results and experimental data proved that the lower spin-split band Γ_7^+ has almost no influence on the total hole concentration of *p*-CdSe at the temperatures 300 К < *T* < 400 К, while the contribution of $E(\mathbf{k})$ non-parabolicity to the Γ_7^- band is significant and increases with temperature by 20–30%.